

Piotr Marchwicki

Style przywiązania a intensywność postawy religijnej młodzieży

Studia Psychologica nr 4, 69-86

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PIOTR MARCHWICKI
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

STYLE PRZYWIĄZANIA A INTENSYWNOŚĆ POSTAWY RELIGIJNEJ MŁODZIEŻY

Attachment Styles and the Intensity of Religious Attitude in Secondary School Students

Abstract

The present study investigates in the Polish cultural context some of the results of previously conducted studies on the links between attachment styles and religiousness. Questionnaires containing: a) measures of childhood attachment styles to both parents, level of parental religiousness in childhood and one's own intensity of religious attitude were completed by a sample of 142 secondary school students; b) measures of adult attachment styles and intensity of religious attitude were completed by a sample of 281 secondary school students. The intensity of religious attitude (IRA) of girls shows no significant relations with either childhood or adult attachment styles. The results obtained for boys support in the main the correspondence hypothesis for links between religiousness and attachment styles in that insecure childhood attachment styles and adult avoidant attachment style correlated negatively with the IRA, and both childhood and adult secure attachment styles correlated positively (even if the correlations were not always significant for childhood attachment styles). However, the anxious/ambivalent adult attachment style correlated positively with the IRA which supports the compensation hypothesis for links between religiousness and attachment styles. If parents had had low religiousness the results obtained for both girls and boys indicate a non significant tendency supporting the compensation hypothesis in that substantially secure childhood attachment styles correlated negatively with the IRA, and insecure styles correlated positively.

W ostatnich latach można zaobserwować znaczny wzrost zainteresowania teorią przywiązania J. Bowlby'ego (1969; 1973; 1980), którego przejawem jest duża liczba nawiązujących do niej prac empirycznych m. in. w dziedzinie psychologii osobowości, psychologii społecznej, psychopatologii i psychologii religii. W nurt tych prac wpisują się niniejsze badania nad związkami stylów przywiązania – konkretnie, mierzonymi retrospektywnie stylami przywiązania do rodziców w dzieciństwie oraz stylami aktualnego przywiązania do rówieśników – z religijnością młodzieży określaną przez intensywność postawy religijnej.

W podejmowanych do tej pory badaniach nad religijnością z perspektywy teorii przywiązania do pomiaru zmiennych określających religijność stosowano zazwyczaj bardzo proste, często jednotwierdzeniowe, narzędzia pomiarowe. Operacjonalizacja religijności jako intensywności postawy religijnej pozwoliła na

włączenie do badań zmiennej o mocnych podstawach teoretycznych (zob. Prężyńska, 1967; 1981) i zastosowanie do jej pomiaru wielotwierdzeniowego narzędzia pomiarowego o wysokich parametrach psychometrycznych, sprawdzonego w licznych badaniach z zakresu psychologii religii. Dodatkowo, zastosowanie do pomiaru stylów przywiązania do rówieśników polskiego przekładu *Attachment Style Questionnaire* (Feeney i in., 1994) pozwoliło na przekroczenie ograniczeń stosowanych dotychczas w tego typu badaniach prostych narzędzi do typologicznego pomiaru stylów przywiązania.¹

Celem podjętych badań jest między innymi sprawdzenie w polskim kontekście kulturowym niektórych wyników przeprowadzonych dotychczas prac empirycznych nad religijnością z perspektywy teorii przywiązania.

1. TEORETYCZNE PODSTAWY BADAŃ

1.1. ROZWÓJ TEORII PRZYWIĄZANIA

Przyjmuje się powszechnie, że teoria przywiązania J. Bowlby'ego jest pierwszą naukową próbą zastosowania modelu etologicznego do badania rozwoju psychologicznego człowieka (Vasta i in., 1995). Powstała ona w nawiązaniu do prowadzonych w latach 40-tych i 50-tych XX w. obserwacji dzieci przebywających w instytucjach jako teoretyczna podstawa dla wyjaśnienia zaburzeń emocjonalnych będących konsekwencją oddzielenia od matki lub utraty matki w pierwszych miesiącach i latach życia dziecka. Nawiązując do własnych doświadczeń w pracy klinicznej oraz do badań etologów, J. Bowlby (1969; 1979) wysunął tezę, że w każdym człowieku istnieje uwarunkowana genetycznie tendencja do tworzenia silnych więzi emocjonalnych z innymi ludźmi, która rozwinęła się u człowieka w środowisku jego przystosowania ewolucyjnego, gdzie był on narażony na liczne niebezpieczeństwa ze strony drapieżników; tylko trzymając się blisko osobników dorosłych, potomstwo miało zapewnioną opiekę i ochronę, a więc zwiększoną szansę przeżycia. Zgodnie z teorią J. Bowlby'ego, do zachowań związanych z przywiązaniem zaliczają się wszystkie te zachowania, poprzez które dziecko utrzymuje lub poszukuje bliskości innej konkretnej i preferowanej przez nią osoby, z reguły matki, w celu otrzymania pociechy i ochrony. Prowadzą one normalnie do powstania więzi uczuciowej między dzieckiem i matką, a potem również między dzieckiem i innymi bliskimi członkami rodziny. Zaburzenia we właściwym rozwoju więzi przywiązania są natomiast jednym z czynników prowadzących do powstania różnego rodzaju zaburzeń emocjonalnych.

¹ Są to: *Adult Attachment Style Measure* (AASM) skonstruowany przez C. Hazan i P. R. Shavera (1987) oraz *Relationship Questionnaire* (RQ), którego autorką jest K. Bartholomew (1990). AASM składa się z krótkich opisów trzech stylów przywiązania (bezpiecznego, unikającego i lękowo-ambivalentnego) do partnera w romantycznym związku, które są spekulatywną ekstrapolacją na relacje romantyczne trzech stylów przywiązania niemowląt do matek. RQ, skonstruowany w oparciu o AASM, składa się natomiast z opisów czterech prototypów (stylów) przywiązania do partnera w bliskim związku uczuciowym (miłość romantyczna, przyjaźń). W obu przypadkach respondenci mają po prostu wybrać ten opis, który najlepiej oddaje ich odczucia i doświadczenia w ich obecnych lub minionych bliskich relacjach interpersonalnych.

Jednym z ważniejszych punktów teorii przywiązania jest założenie, że chociaż zachowania związane z przywiązaniem są najbardziej widoczne i intensywne w pierwszych okresach rozwojowych, to można je obserwować na przestrzeni całego życia ludzkiego „od kołyski aż do trumny” (Bowlby, 1988, s. 78). U osoby dorosłej więź przywiązania rozwija się w stosunku do innej osoby dorosłej. Związane z nią zachowania ujawniają się głównie w sytuacjach stresu, zagrożenia lub choroby. W innych przypadkach są mniej widoczne, ale świadomość tego, że osoba ta jest dostępna i gotowa do udzielenia pomocy i pociechy, jest źródłem poczucia bezpieczeństwa i sprawia, że relacja z nią oceniana jest jako warta kontynuacji. Polemizując przede wszystkim z teoriami psychoanalitycznymi, które widzą w przywiązaniu dorosłych wyraz zależności od innych i element zaburzonego funkcjonowania psychospołecznego, J. Bowlby uważa je za zjawisko normalne i świadczące o zdrowiu psychicznym (Bowlby, 1980; 1988).

Strukturami poznawczymi odpowiedzialnymi za funkcjonowanie systemu przywiązania, w tym za ciągłość przywiązania na przestrzeni życia ludzkiego, są wewnętrzne modele operacyjne. Składają się na nie następujące reprezentacje umysłowe: model osoby, do której jest się przywiązanym, czyli model postaci przywiązania, model obrazu siebie samego (model ja) oraz model relacji pomiędzy innymi a ja w zakresie przywiązania. Modele te formują się w toku interakcji z postaciami przywiązania. Jeśli osoby, do których dziecko jest przywiązane, są łatwo dostępne i wrażliwe na jego potrzeby, rozwija ono wewnętrzne modele zawierające pozytywne przekonania na temat postaci przywiązania – a przez generalizację na temat innych ludzi – oraz na temat siebie samego jako osoby godnej miłości i akceptacji. Jeśli natomiast osoby te nie są łatwo dostępne i nie wyrażają gotowości do okazania pomocy i opieki, dziecko rozwija wewnętrzne modele zawierające negatywne przekonania na temat postaci przywiązania jako osób nieprzewidywalnych i niegodnych zaufania oraz negatywny obraz siebie samego (Bowlby, 1973).

Punkt milowy w dalszym rozwoju teorii przywiązania stanowiło wyjście, nawiązujących do niej badaczy, poza początkowe zainteresowanie dziećmi dotkniętymi sytuacjami traumatycznymi i włączenie do badań normalnych dzieci z populacji nieklinicznej. Doprowadziło to do odkrycia przez M. Ainsworth i współpracowników (Ainsworth i in., 1978; Ainsworth i Witting, 1969), przy zastosowaniu laboratoryjnej procedury Obcej Sytuacji, tzw. stylów przywiązania, czyli modeli zachowań związanych z przywiązaniem określających indywidualne różnice w jakości więzi przywiązania niemowląt do matek: bezpiecznego stylu przywiązania, czyli modelu optymalnego i normatywnego, będącego wyrazem zdrowego i niezakłóconego rozwoju więzi przywiązania między dzieckiem i matką oraz dwóch stylów przywiązania będących wyrazem zaburzonego rozwoju więzi przywiązania, stylu unikającego i stylu lękowo-ambivalentnego.²

² Dzieci o stylu bezpiecznym używają swych matek jako bazy dla eksploracji otoczenia. W czasie rozłąki wykazują zaniepokojenie, a kiedy matka wraca, witają ją uśmiechem, wokalizacją lub gestem. Jeśli rozłąka z matką sprawia, że są podenerwowane, szukają z nią kontaktu, a po uzyskaniu pocieszenia wracają z powrotem do badania otoczenia. Dzieci o stylu unikającym dokonują śmiałej eksploracji otoczenia, nie wykorzystując jednak przy tym matki jako bazy. W czasie rozłąki okazują mało widocznych znaków zaniepokojenia lub podenerwowania. Gdy matka wraca, ignorują ją lub aktywnie jej unikają, a swoją uwagę koncentrują raczej na otoczeniu. Dzieci o stylu lękowo-

Badania nad stylami przywiązania prowadzone w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych wśród niemowląt i dzieci w wieku przedszkolnym zostały rozszerzone od połowy lat osiemdziesiątych również na młodzież w wieku dorastania i na osoby dorosłe. W przypadku młodzieży i dorosłych pomiarem objęto nie tylko kategorie przywiązania do rodziców w dzieciństwie, ale i style przywiązania do partnera w bliskim związku emocjonalnym (np. partnera w miłości romantycznej, współmałżonka, przyjaciela). Prowadzone są one w dwóch niezależnych tradycjach badawczych. Pierwsza z nich, o orientacji psychodynamicznej, wykorzystuje wywiad kliniczny i skale do oceny zebranego w czasie tego wywiadu materiału, a sam pomiar modelu przywiązania dokonuje się w oparciu o diagnozę dynamiki wewnętrznych modeli operacyjnych. Druga tradycja, tworzona głównie przez psychologów osobowości i psychologów społecznych, koncentruje się na pomiarze aktualnego modelu przywiązania osoby dorosłej do partnera w bliskim związku uczuciowym i wykorzystuje zasadniczo skale do samooceny (Bartholomew i Shaver, 1998; Simpson i Rhodes, 1998).

Badania nad przywiązaniem do partnera w bliskim związku emocjonalnym koncentrowały się początkowo na relacjach miłości romantycznej i objęły w dalszej kolejności również relacje przyjaźni. Wyrosły one z badań nad przywiązaniem dzieci do matek. Ich punktem wyjścia było zaobserwowanie podobieństwa między dynamiką uczuć i zachowań charakterystycznych dla osób zakochanych i dynamiką uczuć i zachowań charakterystycznych dla relacji dziecka ze swoją matką. Za tym, że w obu typach relacji działają te same związane z przywiązaniem procesy przemawia fakt, że tak dziecko, jak i osoba dorosła, czerpie poczucie bezpieczeństwa i większej pewności siebie z bliskości i dostępności osoby, do której jest przywiązana (Shaver i in., 1988).

1.2. TEORIA PRZYWIĄZANIA I PSYCHOLOGIA RELIGII

Punktem wyjścia dla badań psychologicznych nad religijnością z perspektywy teorii przywiązania jest założenie, że dla wielu osób Bóg może funkcjonować na poziomie psychologicznym jako postać przywiązania. Jest to widoczne szczególnie w chrześcijaństwie i w innych religiach teistycznych, gdzie jedną z podstawowych dynamik określających relację osoby wierzącej z Bogiem jest przekonanie o Jego dostępności i wrażliwości na potrzeby jednostki. Rolę postaci przywiązania w kontekście religijnym może pełnić także Chrystus, Matka Boża, różni

-ambiwalentem nie angażują się w eksplorację otoczenia. Są raczej lękliwe i bierne. W czasie rozłąki z matką są mocno podenerwowane a po jej powrocie z trudnością się uspokajają, manifestując na przemian stany gniewnego odrzucenia i pragnienia bliskości matki.

W polskich tłumaczeniach literatury angielskojęzycznej używa się następujących terminów na określenie odkrytych przez M. Ainsworth i in. (1978) stylów przywiązania: przywiązanie ufne, przywiązanie zapewniające poczucie bezpieczeństwa, styl bezpieczny, przywiązanie lękowo-unikające, przywiązanie nie dające poczucia bezpieczeństwa z zachowaniami lękowo-unikającymi, styl unikający, przywiązanie lękowo-ambiwalentne, przywiązanie nie dające poczucia bezpieczeństwa z zachowaniami lękowo-opornymi, styl lękowo-ambiwalentny (zob. Vasta i in.; Turner i Helms 1999; Cialdini i in. 2002). W odniesieniu do stylów przywiązania osób dorosłych H. Gasiul (2001) używa następujących terminów: styl bezpieczny, styl unikowy i styl lękowy/ambiwalentny. W niżejszym opracowaniu będą używane następujące określenia stylów przywiązania, jednakowe dla dzieci i dla osób dorosłych: bezpieczny, unikający i lękowo-ambiwalentny.

święci, aniołowie stróżowie i inne byty o charakterze nadprzyrodzonym (Kirkpatrick 1992). L.A. Kirkpatrick (1992; 1995; 1997b; 1999) wskazuje na różne aspekty zachowań religijnych, które przemawiają za zasadnością konceptualizacji religijności jako procesu przywiązania.

a) Niektóre zachowania manifestowane w kontekście religijnym przypominają zachowania małych dzieci wobec matek, np. przypominająca dziecięce gaworzenie glosolalia, wznoszenie rąk podczas modlitwy, które przywodzi na myśl wyciąganie przez dziecko rąk w oczekiwaniu, że zostanie wzięte przez matkę na ramiona.

b) Wiele osób wierzących zwiększa intensywność modlitwy, a więc intensywność kontaktu z Bogiem, gdy przeżywają sytuację trudną lub kryzysową. Modlitwa przyjmuje wówczas często charakter prośby o pociechę i pomoc. Podobnie, wiele osób w sytuacji problemowej udaje się spontanicznie do świątyni, traktowanej jako miejsce szczególnej Bożej obecności, aby odczuć bliskość Boga i przedstawić Mu swoje sprawy.

c) Związek, jaki zachodzi między osobą wierzącą a Bogiem określany jest najczęściej jako „więź”. Osoby wierzące mówią często o pragnieniu jej pogłębienia lub odnowy. Sam rodzaj więzi istniejącej między wierzącym a Bogiem określany jest zwykle jako miłość, a proces nawrócenia określany jest często jako zakochanie. Przedstawianie relacji z Bogiem w analogii do bliskich relacji interpersonalnych, a szczególnie relacji miłości romantycznej, pozwala przypuszczać, że posiadany przez jednostkę model przywiązania wywiera wpływ na kształt jej religijności.

d) Zjawisko religijnego nawrócenia zachodzi bardzo często w okresie adolescencji, a więc w okresie przejściowym, w którym ma miejsce oderwanie od pierwotnych postaci przywiązania, jakimi są rodzice. Dorastający może w tym czasie odczuwać zwiększone poczucie samotności i być bardziej skłonny do zwrócenia się ku Bogu (lub jakiemuś charyzmatycznemu religijnemu przywódcy) jako zastępczej postaci przywiązania.

Zdaniem L.A. Kirkpatricka (1995) silną stroną podejścia wykorzystującego teorię przywiązania w psychologii religii jest to, że nie stanowi ono jeszcze jednego tzw. podejścia niedoboru (*deficiency approach*) do religijności. Typowym przykładem podejścia niedoboru jest krytyka religii ze strony freudowskiej psychoanalizy, według której religia jest niedojrzałym i regresywnym produktem okresu dzieciństwa, wynikającym z potrzeby opieki i zależności ze strony kogoś większego i silniejszego. Potrzebę tą powinno się przekroczyć w wieku dojrzałym. Konceptualizacja religijności jako procesu przywiązania pozwala natomiast spojrzeć na nią jako na naturalny ludzki fenomen, zgodnie z poglądem J. Bowlby'ego (1980), według którego zachowania związane z przywiązaniem są integralną częścią ludzkiej natury nie tylko w dzieciństwie, ale na przestrzeni całego życia. Tym niemniej, należy raczej zgodzić się z poglądem wyrażonym przez P. Noller (1992), że chociaż teoria przywiązania może wyjaśnić od strony psychologicznej wiele aspektów religijności, to jednak nie jest w stanie wyjaśnić wszystkiego (np. wpływu, jaki na kształt religijności wywiera treść poszczególnych wyznań).

Przeprowadzone do tej pory badania nad religijnością z perspektywy teorii przywiązania miały na celu uchwycenie związków zachodzących między różnymi

aspektami religijności i mierzonymi retrospektywnie stylami przywiązania do rodziców w dzieciństwie oraz stylami przywiązania do osób w bliskim związku uczuciowym. Zostały wysunięte dwie przeciwstawne hipotezy dotyczące tych związków, z których każda znajduje oparcie w założeniach teorii przywiązania: hipoteza odpowiedniości i hipoteza kompensacji.

Hipoteza odpowiedniości zakłada, że rozwój wewnętrznych modeli operacyjnych przywiązania związanych z religijnością (np. obraz Boga i relacji z Bogiem) następuje równoległe do rozwoju wewnętrznych modeli operacyjnych określających bliskie relacje z innymi ludźmi. Osoby o bezpiecznym stylu przywiązania są więc bardziej religijne niż osoby o stylach będących wyrazem zaburzonej więzi przywiązania ze względu na posiadany przez nie bardziej pozytywny obraz Boga, który jest zgodny z modelem operacyjnym postaci przywiązania jako godnych zaufania oraz z modelem ja określającym ich samych jako godnych miłości i troski. Mniejsza religijność osób o stylach będących wyrazem zaburzonej więzi przywiązania wynika natomiast z posiadanego przez nie negatywnego obrazu Boga odpowiadającego modelowi postaci przywiązania jako niegodnych zaufania oraz modelowi ja określającego ich samych jako niegodnych miłości i troski (Kirkpatrick 1992; 1998).

Za powyższą hipotezę przemawiają wyniki badań L.A. Kirkpatricka i P.R. Shavera (1992), którzy stwierdzili, że osoby o bezpiecznym stylu przywiązania do partnera w romantycznym związku posiadają bardziej pozytywny obraz Boga (bardziej kochający, mniej odległy od człowieka, mniej kontrolujący) niż osoby o stylu unikającym oraz wykazują ogólnie wyższy poziom zaangażowania religijnego niż osoby o stylach będących wyrazem zaburzonej więzi przywiązania. Ponadto, osoby o stylu unikającym częściej określają samych siebie jako agnostycy.

Hipoteza kompensacji, przeciwstawna do poprzedniej, zakłada, że osoby o stylach przywiązania unikającym i lękowo-ambiwalentnym wykazują większą religijność, ponieważ szukają w Bogu zastępczej postaci przywiązania, która dałaby im brakujące poczucie pewności (Kirkpatrick, 1992; 1998). Hipoteza ta nawiązuje do poglądu wyrażonego przez M. Ainsworth (1985), że dzieci, którym nie udało się rozwinąć bezpiecznego stylu przywiązania do rodziców, mogą próbować przywiązać się do innych osób, pełniących istotną rolę w ich życiu, np. do rodzeństwa, nauczycieli, wychowawców, trenerów, księży, terapeutów itd. Choć M. Ainsworth (1985) nie wymienia Boga ani innych bytów nadprzyrodzonych jako możliwych zastępczych postaci przywiązania, to jednak L.A. Kirkpatrick (1992) uważa, że nic nie stoi na przeszkodzie, aby dodać je do tej listy.

Również hipoteza kompensacji jest poparta wynikami przeprowadzonych badań. I tak, L.A. Kirkpatrick i P.R. Shaver (1990) zaobserwowali, że te osoby o mierzonym retrospektywnie unikającym stylu przywiązania do rodziców w dzieciństwie, których matki były względnie mało religijne, wykazują większe ogólne zaangażowanie religijne, wyższy poziom religijności wewnętrznej, wiary w Boga osobowego, Boga kochającego i osobowej relacji z Bogiem. Nie zostały jednak odnotowane różnice w poziomie religijności między osobami o różnych stylach przywiązania przy wysokiej religijności matki. Również wyniki przeprowadzonych przez L.A. Kirkpatricka (1997a) badań podłużnych na próbie kobiecej wskazują, że kobiety o unikającym i lękowo-ambiwalentnym stylu przywiąza-

nia do partnera w romantycznym związku częściej donoszą o odnalezieniu nowej relacji z Bogiem na przestrzeni czterech lat, zaś kobiety o stylu lękowo-ambiwalentnym częściej doświadczają nawrócenia religijnego.

P. Granqvist i B. Hagekull (2000) badali na próbkach szwedzkich poziom religijności osób zakochanych i osób samotnych (nie zakochanych). Otrzymane wyniki wskazują, że osoby samotne są bardziej religijne, co autorzy przytaczają również jako dowód na rzecz hipotezy kompensacji.

Elementów pozwalających na dokonanie próby integracji dwóch przeciwstawnych hipotez dostarczyły wyniki badań przeprowadzonych na próbkach szwedzkich oraz badania L.A. Kirkpatricka (1998).

P. Granqvist (1998) badał związki zachodzące między mierzonymi retrospektywnie stylami przywiązania do rodziców w dzieciństwie i religijnością szwedzkich studentów. Po uwzględnieniu poziomu zaangażowania religijnego rodziców w dzieciństwie respondentów, stwierdził on, że przy niskim zaangażowaniu religijnym rodziców osoby o stylach będących wyrazem zaburzonej więzi przywiązania wykazują wyższy poziom religijności niż osoby o stylu bezpiecznym, natomiast przy wysokim zaangażowaniu religijnym rodziców wyższy poziom religijności wykazują osoby o bezpiecznym stylu przywiązania. Otrzymane wyniki są więc częściowo zbieżne z omówionymi wyżej rezultatami badań L.A. Kirkpatricka i P.R. Shavera (1990). W dalszych badaniach P. Granqvist i B. Hagekull (1999) stwierdzili, że unikający styl przywiązania do rodziców przy niskiej religijności rodziców wykazuje pozytywny związek z religijnością nacechowaną emocjonalnie, natomiast styl bezpieczny, niezależnie od poziomu religijności rodziców, wykazuje pozytywny związek z religijnością opartą na socjalizacji. Ponadto, obydwa style będące wyrazem zaburzonej więzi przywiązania, styl unikający i styl lękowo-ambiwalentny, wykazują negatywny związek z religijnością opartą na socjalizacji niezależnie od poziomu religijności rodziców.

Wyniki badań szwedzkich pozwalają na wyciągnięcie następujących wniosków na temat związków między religijnością i mierzonymi retrospektywnie stylami przywiązania do rodziców: a) przy wysokiej religijności rodziców osoby o bezpiecznym stylu przywiązania wykazują zgodnie z hipotezą odpowiedności większą religijność niż osoby o stylach unikającym i lękowo-ambiwalentnym; religijność osób o stylu bezpiecznym wydaje się być bardziej ukształtowana przez procesy socjalizacji, w których ważną rolę odgrywają procesy naśladowania i przejmowania wartości od rodziców; b) przy niskiej religijności rodziców osoby o stylach unikającym i lękowo-ambiwalentnym wykazują zgodnie z hipotezą kompensacji większą religijność niż osoby o stylu bezpiecznym; religijność osób o tych stylach przywiązania wydaje się być bardziej ukształtowana przez procesy związane ze strategią regulacji emocji w celu uzyskania brakującego poczucia bezpieczeństwa.

Odminną koncepcję integracji hipotezy odpowiedności i hipotezy kompensacji przedstawił L.A. Kirkpatrick (1998). Na podstawie przeprowadzonych wśród studentów amerykańskich wyników badań poprzecznych i obejmujących okres kilku miesięcy badań podłużnych nad związkami stylów przywiązania do osoby w bliskim związku uczuciowym z religijnością, stwierdził on, że hipoteza odpowiedności określa związek stylów przywiązania z religijnością w perspektywie poprzecznej, natomiast hipoteza kompensacji – w perspektywie podłużnej.

Wnioski, do jakich doszedł L.A. Kirkpatrick (1988), są zbieżne z wynikami badań nad związkami stylów przywiązania z nawróceniem, które można potraktować jako wzrost religijności w ciągu pewnego okresu czasu. Wskazują one na częstsze przeżywanie doświadczenia nawrócenia (określanego jako duża zmiana w religijności, ponowne narodzenie itp.) przez osoby o stylach unikającym i lękowo-ambiwalentnym. Na podstawie rezultatów tych prac nie można jednak jednoznacznie stwierdzić, który styl przywiązania, unikający czy lękowo-ambiwalentny, pozostaje w istotnym związku z głębszą lub bardziej intensywną religijnością. Np. L.A. Kirkpatrick i P.R. Shaver (1990) zaobserwowali ten związek dla stylu unikającego, natomiast L.A. Kirkpatrick (1997a) oraz P. Granqvist i B. Hagkull (1999) – dla stylu lękowo-ambiwalentnego.

3. CEL BADAŃ I HIPOTEZY

Podjęte badania mają na celu replikację w polskim kontekście kulturowym przynajmniej niektórych wyników dotychczasowych prac empirycznych nad związkami stylów przywiązania z religijnością. Są one uzasadnione ponadkulturowym charakterem stylów przywiązania (zob. metaanalizę badań nad stylami przywiązania dzieci do matek w różnych kulturach, którą przeprowadzili van IJzendoorn i Sagi 1999), co pozwala również przyjąć założenie o ponadkulturowym charakterze wspomnianych związków. Ponieważ badania mają charakter porównawczy, koncentrują się one na sprawdzeniu hipotezy odpowiedniości w stosunku do związków z religijnością stylów przywiązania do rodziców w dzieciństwie i stylów przywiązania do rówieśników oraz kształtu związków z religijnością stylów przywiązania do rodziców w zależności od poziomu religijności rodziców w dzieciństwie respondentów.

W badaniach zostało przyjęte dymensionalne podejście do pomiaru stylów przywiązania.³ W odróżnieniu od praktykowanego w dotychczasowych badaniach pomiaru – z reguły przy zastosowaniu bardzo prostych narzędzi – kilku różnych zmiennych określających poziom religijności, w podjętych badaniach religijność określona jest tylko przez jedną zmienną, intensywność postawy religijnej (= IPR), mierzoną jednak przez wielotwierdzeniową skalę o uznanej rzetelności i trafności.

Hipoteza 1. Bez uwzględnienia poziomu religijności rodziców, mierzony retrospektywnie bezpieczny styl przywiązania do matki/ojca w dzieciństwie wykazuje pozytywny związek z IPR, natomiast style unikający i lękowo-ambiwalentny – związek negatywny.

³ Większość autorów prowadzących badania nad stylami przywiązania przyjmuje podejście typologiczne do ich pomiaru. R.C. Fraley i N.G. Waller (1998) przeprowadzili badania mające na celu potwierdzenie trafności tego podejścia. Przy zastosowaniu dwóch metod analizy taksometrycznej, MAMBAC i MAXCOV-HITMAX, autorzy ci wykazali, że różnice w przywiązaniu osób dorosłych nie mają rozkładu jakościowego, lecz ilościowy, tak na poziomie jawnym, jak i ukrytym. K.A. Brennan i in. (1998, s. 68) komentując wyniki prac R.C. Fraley'a i N.G. Wallera, stwierdzają, że „podział na kategorie uczestników badań nie jest konieczny, jeśli używa się dymensionalnych instrumentów pomiarowych; używanie kategorii zamiast skal ciągłych prowadzi do utraty statystycznej mocy i precyzji pomiaru. Biorąc pod uwagę, że Fraley i Waller nie znaleźli żadnego dowodu dla kategoryjnej natury stylów przywiązania, stosowanie takich narzędzi pomiarowych uzasadnia jedynie wygoda badacza”.

Hipoteza 2. Po uwzględnieniu religijności rodziców w dzieciństwie respondentów, przy jej niskim poziomie, bezpieczny styl przywiązania do matki/ojca wykazuje negatywny związek z IPR, natomiast style unikający i lękowo-ambiwalentny – związek pozytywny; przy wysokim poziomie religijności rodziców, bezpieczny styl przywiązania do matki/ojca wykazuje pozytywny związek z IPR, natomiast style unikający i lękowo-ambiwalentny – związek negatywny.

Hipoteza 3. Bezpečny styl przywiązania do rówieśników wykazuje pozytywny związek z IPR, natomiast style unikający i lękowo-ambiwalentny – związek negatywny.

4. METODY

W celu weryfikacji przyjętych hipotez zostały zastosowane następujące metody pomiarowe: polski przekład *Parental Caregiving Style Questionnaire* (PCSQ) C. Hazani P.R. Shavera (1986), polski przekład trzech spośród pięciu skal *Attachment Style Questionnaire* (ASQ) J.A. Feeney i in. (1994), *Skala Postaw Religijnych* (SR) W. Prężyny (1968) oraz metoda do retrospektywnej oceny aktywności religijnej rodziców w dzieciństwie respondentów.

A. *Parental Caregiving Style Questionnaire* (PCSQ) C. Hazan i P.R. Shavera (1986, za: Kirkpatrick i Shaver 1990, s. 322-323) jest prostym kwestionariuszem przeznaczonym do retrospektywnego pomiaru stylów przywiązania do rodziców w dzieciństwie, który był już stosowany w kilku badaniach nad religijnością z perspektywy teorii przywiązania (zob. Kirkpatrick i Shaver 1990; Granquist 1998; Granquist i Hagekull 1999). PCSQ powstał jako spekulatywna ekstrapolacja na średnie i późne dzieciństwo zachowań matek wobec dzieci należących do trzech stylów przywiązania odkrytych przez M. Ainsworth i in. (1978). Ekstrapolacja ta opiera się na uzasadnionym empirycznie założeniu, że jakość opieki ze strony postaci przywiązania, przede wszystkim dostępność i wrażliwość na potrzeby dziecka, jest głównym czynnikiem odpowiedzialnym za powstawanie indywidualnych różnic w przywiązaniu (zob. J. Belsky 1999; J. Belsky i in. 1995).

PCSQ składa się z opisów trzech stylów przywiązania, z których każdy, zgodnie z przyjętą wymiarową interpretacją stylów przywiązania, został zaopatrzony w 6-stopniową skalę (1 – zdecydowanie się nie zgadzam, 6 – zdecydowanie się zgadzam), mierzącą nasilenie danego stylu przywiązania. Respondenci są proszeni o zaznaczenie na skalach, na ile dany opis jest zgodny z ich wspomnieniami z dzieciństwa dotyczącymi relacji z matką lub z ojcem.

PCSQ został przetłumaczony na język polski przez autora niniejszego artykułu. Poniżej podana jest polska wersja PCSQ przeznaczona do pomiaru stylów przywiązania do matki:

a. Moja matka była dość chłodna, sztywna i niezbyt czuła; odnosiłem/odnosiłam często wrażenie, że jej zainteresowanie jest skierowane nie na mnie, ale gdzie indziej; często wydawało mi się, że ona po prostu wołałaby mnie nie mieć (styl unikający).

b. Moja matka była ogólnie ciepła i czuła; dobrze wiedziała kiedy mi pomóc, a kiedy pozwolić mi działać samemu; nasze stosunki były prawie zawsze dobre i nie mam pod tym względem żadnych zastrzeżeń lub żalów (styl bezpieczny).

c. Moja matka była w sposób widoczny niestała w odnoszeniu się do mnie; czasem była ciepła a czasem nie; miała swoje własne potrzeby i zainteresowania, które wpływały czasami na sposób, w jaki dostrzegała moje potrzeby i na nie odpowiadając; na pewno mnie kochała, ale nie zawsze potrafiła mi to w najlepszy sposób okazać (styl lękowo-ambiwalentny).⁴

Takie same zdania zaopatrzone w 6-stopniowe skale służą do pomiaru stylów przywiązania do ojca.

B. Przekład⁵ trzech spośród pięciu skal *Attachment Style Questionnaire* (ASQ) (Feeney i in. 1994) (zob. Aneks). Skale te mierzą style przywiązania do rówieśników odpowiadające trzem stylom przywiązania osób dorosłych zaproponowanym przez C. Hazan i P.R. Shavera (1987) (zob. wyżej przypis 1). Ponieważ twierdzenia kwestionariusza nie koncentrują się na pomiarze przywiązania do partnera w miłości romantycznej, narzędzie to nadaje się również do pomiaru przywiązania u młodzieży, jako że nie wszyscy dorastający mają za sobą doświadczenie romantycznego związku.

Odpowiedzi na twierdzenia kwestionariusza udziela się na 7-stopniowych skalach Likerta. Wyniki oblicza się przez zsumowanie punktacji dla wszystkich twierdzeń danej skali. Wysoki wynik oznacza wysoki stopień nasilenia danego stylu przywiązania, niski wynik – niski stopień nasilenia. Rzetelność skal została obliczona metodą Cronbacha i wynosi ona odpowiednio 0.77, 0.80 i 0.68 (n=302, próbka polska) dla skal mierzących styl bezpieczny, unikający i lękowo-ambiwalentny. Trafność wersji polskiej została zbadana metodą korelacji z *Kwestionariuszem Stosunków między Rodzicami a Dziećmi* (PCR) A. Roe i M. Siegelmana w autoryzowanym przekładzie W.S. Kowalskiego (1984) na grupie 84 uczennic i uczniów liceów ogólnokształcących. Zastosowanie PCR do walidacji polskiej wersji ASQ motywowane jest faktem istnienia silnego teoretycznego i empirycznego związku między doświadczeniami w rodzinie pochodzenia i rozwojem stylu przywiązania (zob. Belsky 1999; Belsky i in., 1995).

B. *Skala Postaw Religijnych* (SR) W. Prężyny (1968) jest przeznaczona do pomiaru intensywności postawy religijnej, czyli intensywności stosunku jednostki do przedmiotu postawy religijnej, przy czym przedmiotem tej postawy jest Bóg i cała rzeczywistość nadprzyrodzona w ramach systemu wiary chrześcijańskiej. Sama intensywność postawy oznacza siłę, z jaką dana osoba podtrzymuje swoje przychyłne lub nieprzychyłne ustosunkowanie do danego przedmiotu, innymi słowy oznacza ona odporność na zmianę postaw.

Skala składa się z 30 twierdzeń, z których każde zaopatrzone jest w 7-stopniową skalę Likerta. Wyniki oblicza się przez zsumowanie punktacji dla wszystkich twierdzeń. Wysoki wynik oznacza wysoki stopień intensywności postawy przy-

⁴ Umieszczone w nawiasach nazwy stylów przywiązania zostały opuszczone na arkuszu testowym.

⁵ Tłumaczenie twierdzeń ASQ na język polski zostało wykonane przez trzech niezależnych tłumaczy, magistrów filologii angielskiej, z dbałością o wierność oryginałowi, przy dopuszczeniu możliwości wprowadzenia polskich równoważników językowych w miejsce nieprzetłumaczalnych lub trudno przetłumaczalnych wyrażań angielskich. Ostateczna wersja tłumaczenia została uzgodniona przez autora niniejszego opracowania.

chylnej, niski wynik – wysoki stopień intensywności postawy nieprzychylnej. Współczynnik stabilności bezwzględnej obliczony na podstawie dwukrotnego badania 70 osób w odstępie jednego tygodnia wynosi 0.98. Współczynnik alfa Cronbacha obliczony na podstawie wyników otrzymanych w omawianych w niniejszym artykule badaniach ($n=281$) przyjmuje wartość 0.97.

D. *Metoda retrospektywnej oceny aktywności religijnej rodziców w dzieciństwie respondentów* (Granqvist i Hagekull 1999, s. 259). Respondenci są proszeni o zaznaczenie na skali od 1 (zdecydowanie się nie zgadzam) do 6 (zdecydowanie się zgadzam), w jakim stopniu zgadzają ze zdaniem: „Moja matka była aktywna religijnie w czasie mojego dzieciństwa”. W taki sam sposób respondenci dokonują retrospektywnej oceny aktywności religijnej ojca. Osoby, które zaznaczyły na skalach 1-3 są następnie klasyfikowane do grupy z niską religijnością matki/ojca w dzieciństwie, natomiast osoby, które zaznaczyły 4-6 są klasyfikowane do grupy z wysoką religijnością matki/ojca w dzieciństwie.

Omówione wyżej *Parental Caregiving Style Questionnaire*, *Attachment Style Questionnaire* oraz *Skala Postaw Religijnych* są metodami pomiarowymi przeznaczonymi do stosowania w celach badawczych. Przy matematycznej analizie uzyskanych danych został zastosowany współczynnik korelacji Pearsona (w badaniach zostało przyjęte założenie istnienia zależności liniowej między nasileniem stylów przywiązania i intensywnością postawy religijnej; style przywiązania i intensywność postawy religijnej są zmiennymi przedziałowymi).

5. OSOBY BADANE

Badaniami została objęta młodzież uczęszczająca do szkół średnich. Zostały one przeprowadzone anonimowo w ramach zajęć lekcyjnych w zespołach klasowych liczących ok. 20-30 osób.

Próbka 1 (retrospektywny pomiar stylów przywiązania do rodziców w dzieciństwie): 142 ($K=94$, $M=48$) uczniów trzecich i czwartych klas liceum ogólnokształcącego w Sosnowcu. Badania zostały przeprowadzone w kwietniu 2000 r.

Próbka 2 (pomiar stylów aktualnego przywiązania do rówieśników): 281 ($K=139$, $M=142$) uczniów trzecich i czwartych klas liceów ogólnokształcących w Warszawie, Poznaniu, Sosnowcu i Krakowie (technikum). Badania zostały przeprowadzone w lutym i marcu 2001 r.

6. WYNIKI I OMÓWIENIE

W celu zbadania związków zachodzących między stylami przywiązania do rodziców w dzieciństwie i IPR z uwzględnieniem i bez uwzględnienia poziomu religijności rodziców, zostały obliczone współczynniki korelacji Pearsona między skalą SR i mierzonymi retrospektywnie przy zastosowaniu polskiej wersji kwestionariusza PCSQ stylami przywiązania do matki dla wszystkich dziewcząt/chłopców z próbki 1, grupy dziewcząt/chłopców z niską religijnością matki i grupy dziewcząt/chłopców z wysoką religijnością matki w dzieciństwie oraz stylami przywiązania do ojca dla wszystkich dziewcząt/chłopców z próbki 1, grupy dziewcząt/chłopców z niską religijnością ojca i grupy dziewcząt/chłopców z wysoką religijnością ojca w dzieciństwie. Otrzymane współczynniki korelacji są zamieszczone w tabeli 1.

Tabela 1. Współczynniki korelacji między stylami przywiązania do rodziców w dzieciństwie i intensywnością postawy religijnej bez uwzględnienia oraz z uwzględnieniem poziomu religijności rodziców w dzieciństwie (próbka 1).

Styl przywiązania do matki	Dziewczęta			Chłopcy		
	Cała próbka N = 94	Niska rel. matki N = 31	Wysoka rel. matki N = 63	Cała próbka N = 48	Niska rel. matki N = 11	Wysoka rel. matki N = 37
Bezpieczny	0.08	-0.18	0.18	0.39**	0.31	0.42*
Unikający	-0.14	0.12	-0.26*	-0.35*	---	-0.39*
Lękowo-ambiwalent.	-0.01	0.23	-0.12	-0.22	0.29	-0.30 +

Styl przywiązania do ojca	Dziewczęta			Chłopcy		
	Cała próbka N = 93	Niska rel. ojca N = 41	Wysoka rel. ojca N = 52	Cała próbka N = 48	Niska rel. ojca N = 26	Wysoka rel. ojca N = 22
Bezpieczny	-0.06	-0.28 +	-0.07	0.25 +	-0.14	0.56**
Unikający	0.04	0.30 +	-0.01	-0.18	0.10	-0.37 +
Lękowo-ambiwalent.	-0.06	0.00	-0.03	-0.19	0.09	-0.35

+ $p < 0.1$, * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$

W grupie dziewcząt, przyjęta hipoteza dotycząca związków między stylami przywiązania do rodziców i IPR bez uwzględnienia poziomu religijności rodziców, mająca postać hipotezy odpowiedniości (hipoteza 1), nie została potwierdzona. W grupie tej nie zachodzą bowiem istotne zależności między IPR i stylami przywiązania do matki i do ojca. Zależności między stylami przywiązania do rodziców i IPR o kierunkach zgodnych z przyjętą hipotezą, to jest pozytywne dla stylu bezpiecznego i negatywne dla stylów unikającego i lękowo-ambiwalentnego, obserwuje się natomiast w grupie chłopców, przy czym poziom istotności osiągają one tylko dla bezpiecznego i unikającego stylu przywiązania do matki, zaś współczynnik korelacji dla bezpiecznego stylu przywiązania do ojca zbliża się do granicy istotności statystycznej.

Zakładany w hipotezie 2 układ współczynników korelacji między stylami przywiązania do rodziców i IPR przy niskim i wysokim poziomie religijności rodziców w dzieciństwie respondentów można zaobserwować:

- u dziewcząt - dla stylów przywiązania do matki w grupach z niską i wysoką religijnością matki oraz dla bezpiecznego i unikającego stylu przywiązania do ojca w grupie z niską religijnością ojca, przy czym poziom istotności osiąga tylko współczynnik korelacji dla unikającego stylu przywiązania do matki w grupie z wysoką religijnością matki, natomiast współczynniki korelacji dla bezpiecznego i unikającego stylu przywiązania do ojca w grupie z niską religijnością ojca zbliżają się do granicy istotności statystycznej (korelacje między IPR i lękowo-ambiwalentnym stylem przywiązania do ojca w grupie z niską religijnością ojca oraz stylami przywiązania do ojca w grupie z wysoką religijnością ojca zbliżają się do zera);

– u chłopców – dla stylów przywiązania do ojca w grupach z niską i wysoką religijnością ojca, przy czym poziom istotności osiąga tylko współczynnik korelacji dla stylu bezpiecznego w grupie z wysoką religijnością ojca, a współczynnik korelacji dla stylu unikającego w tej samej grupie zbliża się jedynie do granicy istotności; dla stylów przywiązania do matki w grupie z wysoką religijnością matki (związki między stylami przywiązania do matki i IPR w grupie z niską religijnością matki nie będą brane pod uwagę ze względu na małą liczebność tej grupy).

W celu zbadania związków zachodzących między stylami przywiązania do rówieśników i IPR zostały obliczone współczynniki korelacji między skalą SR i polską wersją trzech skal kwestionariusza ASQ dla grupy dziewcząt i dla grupy chłopców z próbki 2. Otrzymane współczynniki korelacji są podane w tabeli 2.

Tabela 2. Współczynniki korelacji między stylami przywiązania do rówieśników i intensywnością postawy religijnej (próbka 2).

	Styl bezpieczny	Styl unikający	Styl lęk. -ambiw.
Dziewczęta n = 139	0.06	-0.16 ⁺	0.11
Chłopcy n = 142	0.20 [*]	-0.23 ^{**}	0.17 [*]

+ p < 0.1, * p < 0.05, ** p < 0.01

W grupie dziewcząt, przyjęta hipoteza dotycząca związków między stylami przywiązania do rówieśników i IPR, mająca postać hipotezy odpowiedniości (hipoteza 3), nie została potwierdzona. W grupie tej nie zachodzą bowiem istotne zależności między IPR i stylami przywiązania do rówieśników. Zależności takie, o kierunkach zgodnych z przyjętą hipotezą, pozytywnym – dla stylu bezpiecznego i negatywnym – dla stylu unikającego, obserwuje się natomiast w grupie chłopców. Jednak u chłopców można również zaobserwować istotną korelację dodatnią, a więc o kierunku przeciwnym do oczekiwanego, dla lękowo-ambiwalentnego stylu przywiązania do rówieśników.

Na podstawie otrzymanych wyników można stwierdzić, że przynajmniej u chłopców zależności między stylami przywiązania do rodziców i IPR zachodzą lub wykazują nieistotną tendencję do zachodzenia zgodnie z hipotezą odpowiedniości. Związki te są wyraźniejsze dla stylów przywiązania do matki niż dla stylów przywiązania do ojca, co zgadza się z założeniem o pierwszoplanowej roli matki jako postaci przywiązana dla dziecka (Bowlby, 1969) oraz z wynikami szeregu badań wskazujących na silniejszy wpływ matek w porównaniu z ojcami na rozwój religijny dzieci (Argyle i Beit-Hallahmi, 1975). U chłopców, związki zgodne z hipotezą odpowiedniości zachodzą również między IPR i bezpiecznym oraz unikającym stylem przywiązania do rówieśników. Te zasadniczo zbieżne ze sobą wyniki, otrzymane w dwóch niezależnych próbkach, przystają do rezultatów badań L.A. Kirkpatricka (1998), który stwierdził, że hipoteza odpowiedniości określa związek stylów przywiązania z religijnością w perspektywie poprzecznej.

Wynik otrzymany u chłopców dla lękowo-ambivalentnego stylu przywiązania do rówieśników jest natomiast zgodny z hipotezą kompensacji. Rezultat ten nie przystaje więc do wyników badań L.A. Kirkpatricka (1997a; 1998), według których hipoteza kompensacji określa relację między stylami przywiązania i religijnością w perspektywie podłużnej. Można więc wysunąć przypuszczenie, że u chłopców związki między religijnością i stylami przywiązania do rówieśników w perspektywie poprzecznej zachodzą: a) dla stylów bezpiecznego i unikającego – zgodnie z hipotezą odpowiedniości; b) dla stylu lękowo-ambivalentnego – zgodnie z hipotezą kompensacji: innymi słowy wyższy poziom lęku i ambiwalencji w przywiązaniu do rówieśników skłania chłopców do poszukiwania w Bogu zastępczej postaci przywiązania, czego rezultatem jest wyższy poziom IPR. Z przypuszczeniem tym nie harmonizuje jednak nieistotna tendencja do negatywnych związków z IPR zaobserwowana u chłopców dla lękowo-ambivalentnych stylów przywiązania do rodziców. Jeśli rzeczywiście lęk i ambiwalencja w przywiązaniu łączy się generalnie z większą religijnością, to przy założeniu zasadniczej ciągłości modelu przywiązania od dzieciństwa do okresu dorastania (zob. metaanalizę badań na ten temat Rothbarda i Shavera 1998) style te powinny wykazać tendencję raczej do pozytywnego związku z IPR.

Brak istotnych związków między IPR i stylami przywiązania do rodziców oraz do rówieśników u dziewcząt nie znajduje potwierdzenia w wynikach badań przeprowadzonych tylko na próbkach kobiecych (Kirkpatrick 1997a) oraz na próbkach składających się w większości z kobiet (Kirkpatrick i Shaver 1990; 1992; w próbkach tych kobiety stanowiły ok. 80% osób badanych), w których zostały stwierdzone istotne zależności między stylami przywiązania i szeregiem zmiennych określających religijność. Nasuwają się następujące interpretacje tego faktu: a) brak zależności rezultatów wynika z różnicy wieku osób badanych; wspomniane wyżej próbki kobiece obejmowały bowiem głównie osoby dorosłe (średnia wieku ok. 40 lat), natomiast próbki objęte naszymi badaniami – dorastające dziewczęta w wieku od 17 do 19 lat; b) otrzymane przez nas wyniki są pochodną odmiennej sytuacji kulturowej i religijnej naszego kraju, która sprawia, że charakter religijności u kobiet łączy się w mniejszym stopniu niż u mężczyzn z modelem przywiązania, natomiast w większym stopniu z innymi czynnikami, np. modelem konwencjonalnej roli kobiecej przekazywanym dziewczętom w trakcie procesu socjalizacji.

Uzyskane wyniki wskazują jedynie na nieistotną tendencję do zachodzących zgodnie z hipotezą kompensacji zależności między IPR i stylami przywiązania do matki u dziewcząt z niską religijnością matki oraz stylami przywiązania do ojca u dziewcząt i u chłopców z niską religijnością ojca. W grupach o wysokiej religijności rodziców związki te zachodzą dla obu płci lub wykazują nieistotną tendencję do zachodzenia zgodnie z hipotezą odpowiedniości. Wyjątek stanowią style przywiązania do ojca u dziewcząt z wysoką religijnością ojca, które nie wykazują istotnych związków z IPR. Wyniki te przystają przynajmniej częściowo do rezultatów prac L.A. Kirkpatricka (1990) i P. Granquista (1998). Należy jednak zaznaczyć, że autorzy ci nie badali korelacji między stylami przywiązania do rodziców i zmiennymi określającymi religijność przy niskiej i wysokiej religijności rodziców, lecz porównywali średnie zmiennych określających religijność dla

grup osób o różnych stylach przywiązania (podejście typologiczne) przy niskiej i wysokiej religijności rodziców.

6. WNIOSKI

Podjęte badania miały na celu sprawdzenie w polskim kontekście kulturowym hipotezy odpowiedniości w stosunku do związków z religijnością stylów przywiązania do rodziców w dzieciństwie i stylów przywiązania do rówieśników oraz kształtu związków z religijnością stylów przywiązania do rodziców w zależności od poziomu religijności rodziców w dzieciństwie respondentów.

Zachodzący zgodnie z hipotezą odpowiedniości związek między religijnością zoperacjonalizowaną jako intensywność postawy religijnej i mierzonymi retrospektywnie stylami przywiązania do rodziców oraz stylami przywiązania do rówieśników został zasadniczo potwierdzony dla dwóch niezależnych próbek młodzieży męskiej (z wyjątkiem lękowo-ambiwalentnego stylu przywiązania do rówieśników). Nie znalazł on jednak potwierdzenia dla dziewcząt, u których nie zostały wykryte istotne zależności między stylami przywiązania i religijnością. Wynik ten odbiega od rezultatów prac w innych kontekstach kulturowych i wymaga potwierdzenia w dalszych badaniach, które powinny objąć nie tylko dziewczęta w wieku licealnym, ale również inne grupy wiekowe kobiet.

Potwierdzenia wymaga też rezultat otrzymany dla lękowo-ambiwalentnego stylu przywiązania do rówieśników u chłopców. Nasuwają się bowiem w związku z nim następujące pytania: czy słuszne jest przypuszczenie, że u chłopców związki między stylami przywiązania do rówieśników i religijnością w perspektywie poprzecznej zachodzą zgodnie z hipotezą odpowiedniości dla stylów bezpiecznego i unikającego, natomiast dla stylu lękowo-ambiwalentnego – zgodnie z hipotezą kompensacji; a jeśli tak, to czy zachodzący zgodnie z hipotezą kompensacji związek tego stylu z religijnością jest charakterystyczny tylko dla polskiego obszaru kulturowego?

Zaobserwowane dla obu płci różnice w związkach między stylami przywiązania i religijnością wskazują na zasadność przeprowadzania oddzielnych analiz dla kobiet i mężczyzn. W stosowanym dotychczas podejściu typologicznym do pomiaru stylów przywiązania analizy te były prowadzone dla obu płci łącznie, w grupach osób zakwalifikowanych do poszczególnych stylów przywiązania.

Przy niskim poziomie religijności rodziców została stwierdzona dla obu płci pewna tendencja do zależności zgodnych z hipotezą kompensacji między stylami przywiązania do rodziców w dzieciństwie i religijnością. Postulowane są jednak dalsze prace nad tym zagadnieniem z zastosowaniem wielotwierdzeniowych narzędzi pomiarowych pozwalających na bardziej rzetelny pomiar stylów przywiązania do rodziców w dzieciństwie niż ten, który można uzyskać przy zastosowaniu polskiej wersji PCSQ.

BIBLIOGRAFIA

- Ainsworth, M. (1985). Attachment across the life-span. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, 61, 792-812.
- Ainsworth, M., Blehar, M., Waters, E., Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.

- Ainsworth, M., Witting, B. A. (1969). Attachment and the exploratory behaviour of one-year-olds in a strange situation. W: B. M., Foss (red.). *Determinants of infant behaviour. IV*. London: Methuen, 113-136.
- Argyle, M., Beit-Hallahmi, B. (1975). *The social psychology of religion*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Bartholomew, K. (1990). Avoidance of intimacy: An attachment perspective. W: *Journal of Social and Personal Relationships*, 7, 147-178.
- Bartholomew, K., Shaver, P. R. (1998). Methods of assessing adult attachment: Do they converge? W: J. A., Simpson, W. S., Rholes (red.). *Attachment theory and close relationship*. New York: The Guilford Press, 25-45.
- Belsky, J. (1999). Interactional and contextual determinants of attachment security. W: J., Cassidy, P. R., Shaver (red.). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical application*. New York: The Guilford Press, 249-264.
- Belsky, J., Rosenberg, K., Crnic, K. (1995). *The origins of attachment security: „Classical” and contextual determinants*. W: S., Godberg, R., Muir, J., Kerr (red.). *Attachment theory: Social, developmental, and clinical perspectives*. Hillsdale: The Analytic Press, 153-183.
- Bowlby, J. (1969). *Attaccamento e perdita. Vol. I. L'attaccamento alla madre*. Tłum. włoskie. Torino: Bollati Boringhieri. 1999.
- Bowlby, J. (1973). *Attaccamento e perdita. Vol. II. La separazione dalla madre: Angoscia e rabbia*. Tłum. włoskie. Torino: Bollati Boringhieri. 2000.
- Bowlby, J. (1979). *Costruzione e rottura dei legami affettivi*. Tłum. włoskie. Milano: Raffaello Cortina Editore. 1982.
- Bowlby, J. (1980). *Attaccamento e perdita. Vol. III. La perdita della madre: Tristezza e depressione*. Tłum. włoskie. Torino: Bollati Boringhieri. 2000.
- Bowlby, J. (1988). *Una base sicura: Applicazioni cliniche della teoria dell'attaccamento*. Tłum. włoskie. Milano: Raffaello Cortina Editore, 1989.
- Brennan, K. A., Clark, C. L., Shaver P. R. (1998). Self-report measurement of adult attachment: An integrative overview. W: J. A., Simpson, W. S., Rholes (red.). *Attachment theory and close relationship*. New York: The Guilford Press, 46-76.
- Cialdini, R. B., Kenrick, D. T., Neuberg, S. L. (2002). *Psychologia społeczna*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Feeney, J. A., Noller, P., Hanrahan, M. (1994). Assessing adult attachment. W: M. B., Sperling, W. H., Berman (red.). *Attachment in adults: Clinical and developmental perspectives*. New York: The Guilford Press, 128-152.
- Fraley, R. C., Waller, N. G. (1998). Adult attachment patterns: A test of the typological model. W: J. A., Simpson, W. S., Rholes (red.). *Attachment theory and close relationship*. New York: The Guilford Press, 77-114.
- Gasiul, H. (2001). *W poszukiwaniu podstaw rozwoju ja emocjonalnego*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Zak”.
- Granquist, P. (1998). Religiousness and perceived childhood attachment: On the question of compensation or correspondence. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37, nr 2, 350-367.

- Granquist, P., Hagekull, B. (1999). Religiousness and perceived childhood attachment: Profiling socialized correspondence and emotional compensation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 38, nr 2, 254-273.
- Granquist, P., Hagekull, B. (2000). Religiosity, adult attachment, and why „singles” are more religious. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 10, nr 2, 111- 123.
- Hazan, C., Shaver, P. R. (1986). *Parental Caregiving Style Questionnaire*. Nieopublikowany kwestionariusz.
- Hazan, C., Shaver, P. R. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, nr 3, 511-524.
- Kirkpatrick, L. A. (1992). An attachment-theory approach to the psychology of religion. *International Journal for the Psychology of Religion*, 2, nr 1, 3-28.
- Kirkpatrick, L. A. (1995). Attachment theory and religious experience. W.R.W., Hood (red.). *Handbook of religious experience: Theory and practice*. Birmingham: Religious Education Press, 446-475.
- Kirkpatrick, L. A. (1997a). A longitudinal study of changes in religious belief and behavior as a function of individual differences in adult attachment style. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 36, nr 2, 207-217.
- Kirkpatrick, L. A. (1997b). An attachment-theory approach to the psychology of religion. W: B., Spilka, D. N., McIntosh (red.). *The psychology of religion: Theoretical approaches*. Boulder: Westview Press, 114-133.
- Kirkpatrick, L. A. (1998). God as a substitute attachment figure: A longitudinal study of adult attachment style and religious change in college students. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24, 961-973.
- Kirkpatrick, L. A. (1999). Attachment and religious representations and behavior. W: J., Cassidy, P. R., Shaver (red.). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical application*. New York: The Guilford Press, 803-822.
- Kirkpatrick, L. A., Shaver, P. R. (1990). Attachment theory and religion: Childhood attachments, religious beliefs and conversions. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29, nr 3, 315-334.
- Kirkpatrick, L. A., Shaver P. R. (1992). An attachment-theoretical approach to romantic love and religious belief. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, 266-275.
- Noller, P. (1992). Religion conceptualized as an attachment process: Another deficiency approach to the psychology of religion? *International Journal for the Psychology of Religion*, 2, nr 1, 29-36.
- Prężyna, W. (1967). Koncepcja postawy w psychologii. *Roczniki Filozoficzne*, 15, z. 4, 25-38.
- Prężyna, W. (1968). Skala postaw religijnych. *Roczniki Filozoficzne*, 16, z. 4, 75-89.
- Prężyna, W. (1981). *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*. Lublin: RW KUL.
- Rothbard, J. C., Shaver P. R. (1994). Continuity of attachment across the life span. W: M. B., Sperling, W. H. Berman (red.). *Attachment in adults: Clinical and developmental perspectives*. New York: The Guilford Pres, 31-71.

- Shaver, P. R., Hazan, C., Bradshaw, D. (1988). Love as attachment: The integration of three behavioral systems. W: R. J., Sternberg, M., Barnes (red.). *The psychology of love*. New Haven: Yale University Press, 68-99.
- Simpson, J. A., Rholes, W. S. (1998). Attachment in adulthood. W: J. A., Simpson, W. S., Rholes (red.). *Attachment theory and close relationship*. New York: The Guilford Press, 3-21.
- Turner, J. S., Helms, D. B. (1999). *Rozwój człowieka*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- van Ijzendoorn, M. H., Sagi, A. (1999). Cross-cultural pattern of attachment: Universal and contextual dimensions. W: J. Cassidy, P. R., Shaver (red.). *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical application*. New York: The Guilford Press, 713-734.
- Vasta, K., Haith, M. M., Miller, S. A. (1995). *Psychologia dziecka*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Zazzo R. (red.) (1978), *Przywiązanie*. PWN: Warszawa.